

MİLLÎ MÜCADELE'DE ADANA CEPHESİ

Mevhibe SAVAŞ

Mondros Mütarekesi, Osmanlının doğuda harpten evvelki hudutların gerisine çekilmesini şart koşmuş, fakat güneyde ateş kes anındaki noktalardan kuzeye doğru galip devletlere işgâl hakkı tanımamıştı. Sadece 10. madde ile Toros tünellerinin işgâli öngörülmişti.

Mütarekenin 5. maddesinde ise, "Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bulunan muhafız kıtaat en yakın itilaf kumandanına teslim olacak ve Kilikya'daki kuvvetlerin, intizamı muhafaza için gereken miktarından fazlası terhis edilecek" hükmü vardır.

Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlığa yolladığı 3 Kasım 1918 tarihli telgrafının 2. maddesi ile "Suriye hududunu Suriye vilâyetinin kuzey hududu addetmekle beraber bu hususta başkaca bir husus varsa bildirilmesi gerekir. Suriye'de terk ettiğimiz ve bizimle ilişkisi olan hiç bir askeri birlik yoktur. Hicaz'da bir askerî birliğimiz vardır. Onunla telsizle dahi irtibatımız yoktur. Kilikya havalisinin, Adana vilâyetinin önemli bir kısmının bulunduğu biliniyor ise de hududu belli değildir. Bunun da açıklanması gerekir." diyordu.

Başkumandanlığın 5 Kasım 1918 tarihli cevabında ise Kilikya hududunun gerekirse bildirileceği kaydediliyordu.

Mustafa Kemal Paşanın aynı tarihli cevabı ileriye görüşün çok açık bir örneğidir. Paşa şöyle yazıyordu:

".....Kilikya hududunu sormaktan maksadı acizanem bu tarihi ismi ve bunun hududunu resmen kabul eden İngilizce atlasta, Kilikya mıntikasının, doğusundan Suriye, kuzey hududunun Maraş kuzeyinden geçtiğini anlatmaktı. Çünkü acizlerince Adana ismi yerine Kilikya ismini koyan İngiliz Hükümetinin Suriye hududunu da Kilikya kuzey hududunun doğusuna temdidinden ibaret kabul ettiğinde şüphe yoktur....İngilizlerin bir kaç gündün beri İskenderun'a asker çıkarmaktan.....bahsetmeleri de, İskenderun'un Kilikya mıntikasını gösteren haritada, Suriye ve Kilikya hudutları üzerinde bulunuşundadır. Maksat İskenderun'u işgâl ve İskenderun-Kırıkhan-Katma yolu ile hareket ederek, Antakya-Der-i Cemal-Ahterin hattında bulunan 7. Ordunun geri çekilme yolunu kesmek ve bu orduyu Musul'da yapıldığı gibi teslimden kaçınılmayacak bir vaziyete sokmaktır. İngilizlerin Ermeni çetelerini bugün İslâhiye'de faaliyete geçirmiş olmaları da bu zanna kuvvet verecek mahiyettedir....İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker çıkarmaya teşebbüs edecek İngilizlerle ateşle mümanaat edilmesini ve 7. Orduya halihazırda bulunulan hatta gayet zayıf bir ileri karakol tertibatı bırakarak, büyük kısmının Katma-İslâhiye yönünde Kilikya hududu içerisine çekmesini emrettim." ¹

Erkânı Harbiyeden giden 5 Kasım tarihli cevap da şöyle:

¹ Jaeschke Gotthard, KÖPRÜLÜ, Cemal, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ank.-1986 s.3.

"Mütareke ahkâmınca (hükümlerince) İngilizlerin İskenderun'u işgâl hak ve salâhiyetleri yoksa da.....İskenderun'dan faydalanmak istemeleri de tehlikeli bir talep mahiyetindedir....."

Bu şekilde İngilizlere, İskenderun'a çıkma hakkı tanındı.

İngilizler ve Fransızlar bundan sonra mütareke şartlarını hiçe sayarak güneyi işgâl başladılar.

11 Aralık 1918'de 400 Ermeni'den kurulu bir Fransız taburu Dört Yol'a girdi....

"17 Aralık 1918'de Yarbay Romieu komutasında bir Fransız birliği Mersin'den karaya çıktı. 1500 kişiden kurulu birlikte yalnız 150 Fransız eri vardı. Diğerleri Ermeni lejyon idiler. 18 Aralık 1918'de Fransa'nın Suriye işgâl ordusu komutam General Hamlin törenle Adana'ya girdi."

İngilizler ise 1 Ocak 1919'da Antep'i, 22 Şubat'ta Maraş'ı ve 24 Mart'ta Urfa'yı işgâl ettiler. Buraları aslında gizli anlaşmalarla Fransa'ya bırakılmış yerlerdi. Bu sebeple Fransızlarla İngilizler arasında ciddi anlaşmazlıklar çıkacak ve neticede bir anlaşmaya varılarak 15 Eylül 1919'da bu vilâyetler Fransızlara devredilecektir.

"Osmanlı Hükümeti, istifa etmiş bulunan Vali Nazım Beyin yerine başkasını da göndermediği için Türk halkı, ² nüfuzu olmayan bir idare amirinin yönetiminde, Ermeniler ile karşı karşıya bırakıldı. Oysa Lejyon ve komitecilerin durumundan General Hamlin de endişe duyuyordu. Çünkü sayısı az olan Fransız askerleri sefahate dalmışlardı. Ermenilerin coşkunculukları ve kötü işlemleri nedeniyle önce İskenderun'da ve sonra Belen'de çarpışmalar oldu. 1 Ocak 1919'da izinli giden Ermeni müfrezeleri, Özerli'de Türk baskınına uğradılar. Ölenlerin intikamını alacağız diye Ermeniler ellerine geçen Müslümanları öldürmeye kalkıştılar. 10 Ocak 1919'da Kahyaoğlu (Şehitlik) yakınındaki Abdo Ağanın çiftliğini bastılar. Abdo Ağa ile 14 işçiyi şehit ettiler. Bu kargaşalıkta, işçilerden birisi fırının içine saklanarak kendisini kurtarmıştı. Ertesi gün şehre gelip faciayı haber verdi. Bir kaç Ermeni askeri tutuklandı ise de bunlar sonra serbest bırakıldı. 10 Şubat 1919'da Ermeniler, Türklerin dükkânlarını yağma ettiler. 25 Şubat'ta sarraf Vanlı Ahmet Efendinin Saracan Mahallesiindeki evi, komşusu Agop ile Kamavor tarafından, gece talan olundu. Zavallı adam süngülerle delik deşik edilmişti. Müslümanlar heyecan içindeydiler. Adana eski Milletvekili Suphi Paşa, hükümete gitti ve katillerin cezalandırılacağı sözünü aldı. Her ne kadar Agop ile arkadaşları hapse atıldılar ise de, suçsuzlukları ileri sürülerek affedildiler. 4 Mart 1919'da Tellâl Ahmet bağlarındaki evinde öldürülmüş olarak bulundu. Tabii bunu yapanlar ele geçirilmedi. Öbür ilçe, bucak ve köylerimizde de bunun gibi cinayetler oluyordu. Bu durum karşısında, savunma tertiplerine başvuran şehir ve ilçelerden sonra, Kırıkhan-Kilis bölgesinden başlayarak Türkler, gerilla harbine giriştiler. Bunun üzerine Başkomutan General Allenbi, Fransız işgâlinde bulunan yerleri ikiye ayırdı. Mülki yönetimi Fransızlara ve askeri kontrolü İngilizlere

² ENER, Kasım, Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi, Ankara 1970, s. 27-28.

biraktı. Kuzey bölgesi genel valiliğine, merkezi Adana olarak Albay Bremond'u atadı. Ermenilere, Bogos Nubar Paşadan selâm getirdiğini söyleyen Bremond'un bu tutumu, Komitecileri daha çok şımarttı. Allenbi'nin direktifine göre, atanacak memurlar İngiliz genel karargâhının onayına sunulacaktı. Askerî yardım için de Kilikya işgâl komutanlığına başvurulacaktı. Ama Bremond çok daha ileri gitti ve;

"1. Jandarmaya kadro dışı subaylar tayin etti, depolara el koydu.

2. Vatansever gördüğü Türk öğretmenlerini, memurlarını birer bahane ile görevlerinden uzaklaştırdı.

3. Polis ve Jandarma kıyafetini değiştirdi. Kalpaklardaki (Ay) kaldırıldı.

4. Okullarda Almanca dersi yasaklandı. Komuta dilini Fransızcaya çevirtti.

5. Yolcuları bir yol teskeresi almaya, tren ücretlerini gümüş ve altın para ile ödemeye mecbur tuttu.

6. Osmanlı posta pullarına Kilikya damgasını vurdu.

7. Mektup ve telgrafları sıkı sansüre bağladı.

8. Adana mahkemelerinden çıkan ilâmları, Beyrut'taki temyiz divanına gönderdi.

9. Türk halkını emrine uymaya zorladı. Tersine hareket edenlere ağır para cezalan kestirdi.

10. Bütün taahhüt işlerini Fransızlara verdirdi. Böylece en küçük rütbeli Fransız subayını dahi, resmî ve özel vasıtalarla zengin etmeye çalıştı. Bremond'un bu tutumundan cesaret bulan Ermeniler çapulculuklarını ve azgınlıklarını arttırdılar....

"15-18 Şubat 1919'da İngiliz Generali W. S. Leslie'nin idaresinde 3 piyade, 1 süvari Hintli ve 1 İngiliz alayı geldi de heyecan ve korku yatıştı. 19 Şubat 1919'da ise harp komitesi toplandı ve Ermeni Lejyonlarından bir kısmının dağıtılmasına karar verdi. Kötülük yapan Lejyonlar cezalandırıldı. Buna karşılık Bremond'un ısrarı üzerine General Leslie, Mareşal Allenbi'nin muvafakati ile 3 Mart 1919'da Jandarma Komutanı Haşim Beyi bürosunda tutuklattı ve Mısır'a gönderdi..... Jandarma müfettişliğine Yüzbaşı Luppe atandı. Türk jandarmalarının yerlerine Ermeniler getirildiler. 8 Mart 1919'da Kozan'a Yüzbaşı Taillardat ile Üsteğmen Suby ve Ceyhan'a da bu ayın içinde yüzbaşı Arrikhi yollandı. Arkadan da işgâl kuvvetleri gönderdiler. Bunlardan cesaret alan Ermeni göçmenleri oralardaki Müslümanlara zulme başladılar. Ceyhan'da Yunus Hocayı, ezan okurken vurdular... Bremond 28 Nisan 1919'da şu bildiriye yayınladı: "Herkes 24 saat içinde silâhlarını hükümete teslim edecektir. Bu sürenin bitiminde evler araştırılacak ve silâh bulunduğu takdirde sahibi idam olunacaktır."

"Bildirinin yayınlanmasından bir gün sonra araştırma başladı. Evinde kıyma bıçağı bulunduğu için yorgancı Şerif ve Polis Mustafa ile İmam Ziya dayağa çekildiler.... O yaz aylarında Hintli Müslüman askerlerin sayesinde Türkler bağlarına ve yaylalarına çıkabildiler, fakat bu son bir hava tebdili oldu... Londra'da yapılan görüşmeler sonunda İngiliz askerlerinin yerlerini

Fransızların alması kararlaştırılmıştı. Bu karar üzerine 13 Temmuz 1919'da Üsteğmen Thibault'un komutasında iki piyade taburu Adana'ya geldi. İskenderun'a da diğer Fransız kıtaları çıkarıldılar. Bu suretle Kilikya'da Fransız kuvvetleri yerleşerek Albay Piepape'in komutanlığı gerçekleşmiş ve tekrar güvenin bozulması yaklaşmış bulunuyordu. Çünkü söz konusu iki piyade taburunun bir çok erleri, Fransız asker elbisesine bürünmüş Ermeni fedaileri idi... 15 Eylül 1919'daki anlaşma gereğince Mareşal Foch, General Dufieux'nün komutasında bulunan 156. Tümeni Kilikya'ya ayırdı. Tümenin Kurmay Başkanı Binbaşı Hassler idi...

"İngiliz kuvvetleri Çukurova'dan ayrıldığı vakit Fransızların burada üç piyade taburu ve iki bölük süvarisi bulunuyordu. Kuvvetlerinin azlığı nedeniyle durum Fransız yöneticileri için kritikti. Vaziyetlerini General Dufieux emrindeki Cezayirli askerlerin 1 Kasım 1919'da Adana'ya gelişi düzeltti. Bunları Senegalli alay izledi. Böylece General Dufieux komutasındaki Doğu Birinci Tümeni tam mevcutlu, silâh ve donatım bakımından modern bir hale getirildi. Bu tümenin karargâhı ile bando bölüğü, 21 ve 22. alayları, 442. topçu alayı, ağır topçu ve istihkâm taburları Adana'da bulunuyordu. Ayrıca 7. süvari alayının karargâhı ile süvari, tank ve uçak bölükleri burada idiler. Bundan başka lejyonları gibi sivil Ermeniler de silâhlandırılmışlardı. Ölü doğan Sevres sözleşmesinden az önce Mihran Damadian adında biri 5 Ağustos 1920 Tarihinde şeytanca düşünülmüş bir hükümet darbesi yaptı.³

Kendisini "Fransız mandası altında Kilikya'nın geçici valisi" ilân etti. Bunun üzerine General Dufieux örfi idare kurarak Adana halkına şu hitabede bulundu "yağmacılıktan başka bir şey bilmeyen... kimselerin şehre karışıklıklar getirmelerine müsaade etmeyeceğim ..." dedi.⁴

"Fransızlar merkezde tam güveni sağladıktan sonra işlerini yoluna koymaya giriştiler. Urfa, Antep ve Maraş'taki İngiliz birliklerinin değiştirilmesi ile albay Piepape görevlendirildi.

"Suriye-Kilikya olağanüstü komiserliği ve doğu başkomutanlığına General Gouraud tayin olunmuştu.....2 Aralık 1919'da Albay Gracy ve seçkin bir kurmay heyeti ile Adana'ya döndü. Bremond'u servis şefliğinde bırakarak askeri komutayı eline aldı. 11 Aralık 1919'da General Gouraud Adana'ya geldi.....

"General Gouraud, Türk mahallelerinden geçerken her tarafın kapalı bulunduğunu görünce, "buralarda kimse oturmuyor mu? diye sormuş, Bremond'un "Generalim bu semtlerde Türkler otururlar. Hristiyanlara oranla vahşi oldukları için sokağa çıkmıyorlar" cevabından sonra kurnaz General Erkek Lisesinin ziyareti sırasında öğrencilerin kendisini alkışlamamalarından ve bütün zorlamaya rağmen Fransız milli marşını söylememelerinden durumu anlamış ve daha o vakit Çukurova'dan umudunu kesmişti.... General Gouraud 12 Kasım 1919'da teftişini bitirerek Adana'dan ayrıldı ve Du Veou'nun "La Passion de la Cilicie" eserinde belirttiği gibi "Bremond'u, Çukurova'da yerleştirdiği yüz bin Ermeni ile baş

³ Goothard, a.g.e. s. 47.

⁴ Türk İstiklâl Harbi, cilt.4, Ankara 1966 Güney Cephesinde Mücadeleler, s.47.

başa bıraktı." Yine Du Veou'dan öğrendiğimize göre bu Ermenilerden 70 bini Adana ile köylerine, 12 bini Dört Yol'a, 8 bini Saimbeyli'ye ve geri kalanı da Osmaniye, Kadirli ve Kozan'a iskân edilmişti. Ayrıca Antep, Maraş, Zeytin'a İstanbul ve Anadolu'dan elli bin Ermeni getirilmişti."

Güney cephesinin kuvveti hakkında bilgi vermeden bazı Fransız vesikalarına bakmakta fayda var.

O tarihlerde Kahire'de bulunan Fransız Yüksek Komiseri G. Picot Bakanlığına 19 Kasım 1918'de şu telgrafi yolluyordu: ⁵

"Ekselanslarının talimatı üzerine Toros geçitlerinin işgâlini temin için Ermenilerin görevlendirilmesi hususunda nezdinde ısrar ettiğim Başkumandan onları ilk fırsatta o bölgeye yollamaya niyetli olduğunu temin etti. Beyrut'ta çok tatsız olaylar çıkarmış oldukları (Ermeniler) için bu tedbir bilhassa müstaceliyet taşıyor."

Fransız Hariciye Vekilinin Başvekiline sunduğu 19 Kasım 1918 tarihli şu muhtıra da çok enteresandır: ⁶

"... Ben de sizin gibi, halen İran'da bulunan Ermeni kuvvetlerinin Ermenistan'da, daha doğrusu Bitlis, Van ve Erzurum Türk vilâyetlerinde toplanmasının öngörülmesi kanaatindeyim. Bununla beraber, Andranik'in emrinde bulunan Ermeni gönüllülerinin büyükçe bir kısmının küçük Ermenistan, yani Kilikya'nın kuzey bölgelerinden geldiklerini nazarı dikkate almak gereklidir. İngiltere ile anlaşmamız gereğince bu bölge Fransız nüfuz sahasında olduğuna göre, Kilikya menşeli gönüllülerin Antep'e sevk edilmelerinde ve Doğu Lejyonu Ermeni Taburlarına ithal olunmalarında fayda vardır... Şüphesiz bu kontenjanları enerjik Avrupalı subayların emrine vermek gerekecektir, böylece birikmiş kinleriyle intikam almaya kalkışmazlar, sıkı şekilde kontrol edildiklerini hissederlerse medeni insan gibi hareket ederler.

"Şimdiden bir Ermeni milletin hudutlarını tespit etmek mümkün değildir. 1895 kırımından önce bile Ermenistan denilen vilâyetlerde ahâlinin ekseriyeti Ermeni değildi. Bitlis, Van ve Erzurum'da toplu gruplar hâlinde idiler fakat, ciddi bir sayıma dayanmayan ve yazarlarının eğilimine uyan istatistikler bunların rakamını normalle iki misli arasında değişik veriyordu. Diğer üç vilâyette, Diyarbakir, Mamuret-ül Aziz (Elaziz) ve Trabzon'da Ermeni nüfusu çok daha az olup ahâlinin az bir kısmını oluştuyordu.

"Bu verilere dayanarak Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon vilâyetlerini, Elaziz ve Diyarbakir'in bazı kısımları ve belki Ağrı dağı etrafındaki Rus Kafkasyası bölgeleriyle birleştirerek, müttefiklerin nezaretinden ve garantisinden istifade ederek, çeşitli tabiiyetlerde bir devlet kurulabilir.

"Fransız nüfuzuna girecek Osmanlı Türkiyesi bölgeleri bu karışık uyrukluktaki devletle hudut komşusu olacağından, Fransa'nın nizam ve huzurun teminine nezaret manda'sını müttefik devletlerden alabilmesi

⁵ AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 1, folio 244.

⁶ AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 1, folio 245.

normaldir. Böylece Fransız mamelekinin Hazar petrol bölgelerine ve İran'a uzanması sağlanır."

Görüleceği üzere Fransızlar, Kilikya'da bir Ermenistan kurulması düşüncesini akıllarından geçirmiyorlar, Doğuda kurulacak Ermenistan'la (yani vaktiyle Rusya'ya bırakılmış yerlerde) hudut komşusu olup oralara da nüfuz etmeyi plânlıyorlardı. 1920 yılında Ermeniler Bogos Nubar Paşa ağzıyla, "Kilikya'da Ermenistan kurulması bize vaat edilmişti." dedikleri zaman, Fransızlar Bogos Nubar'ı resmen yalancılıkla itham edeceklerdir. Hakikaten 28 Aralık 1920 tarihli Fransız Senatosu Hariciye Komisyonu Başkanına Hariciyeden gönderilen müteakip mektuba bakalım ⁷

"... Bana , 1916'da veya daha sonra, otonom bir Kilikya kurulması hususunda Ermenilere bir taahhütte bulunup bulunmadığımızı sordunuz.

"... Bu neviden bir taahhüde hiç bir zaman girilmemiştir.

"...Bogos Nubar Paşa, Georges Picot'nun 1916'da müttefik zaferini müteakip, Fransa'nın, kendi himayesi altında, Kilikya'ya otonomi tanıyacağı hususunda teminat verdiğini iddia ediyor.

" Bu iddia edilen taahhüt, Türklerin Kilikya'dan kovulmasına yardım için, M. Picot'nun telkini üzerine kurulan Ermeni lejyonlarının karşılığını teşkil ediyormuş.

" Bogos Nubar Paşa, iddiasını tevsik için, Hariciye kanalı ile Kahire'deki oğluna 27 Ekim 1916'da gönderdiği ve Ermeni Lejyonunun kurulması için tedbirler almasını istediği telgrafı zikrediyor. Bu Lejyonu kurmakla görevli Binbaşı Romieu'nün o tarihte Başbakan bulunan M. Briand'ın Ermeni millî delegasyonu ile tamamen mutabık kaldığını ifade eden bir mektubunu okumak suretiyle, Londra'da teessüs eden mutabakatı Ermeni ileri gelenlerine teyit etmiş olduğunu ilâve ediyor.

"M. Georges Picot, Bogos Nubar Paşa ile Londra'da konuştuğu hakkında Bakanlığına bilgi vermiş değildir. Kaldı ki Fransız Hükümetini angaje edecek bir salahiyeti de yoktu.

"Bogos, Nubar Paşanın oğluna yolladığı telgrafta ise sadece "Müttefiklerin zaferi hâlinde Ermenilerin millî hedeflerinin tatmin edileceği konusunda resmî teminat" tan bahsedilmektedir. Eğer Kilikya'dan söz edilseydi Bakanlık bu telgrafı çekmezdi. Kilikya o telgrafta zikredilmiş değildir. Yukarı ki cümle ancak, Devletlerce tespit edilecek hudutlar içinde bir Ermeni devleti kurulması manasını ifade eder. Bu da Sevres Anlaşması ile yapılmıştır.

"M. Briand'm Binbaşı Romieu'ye mektup yazdığına dair arşivlerde hiç bir iz yoktur.

"Her hangi neviden hiç bir vesika, Fransa'nın 1916 anlaşması çerçevesinde Kilikya'yı aldıktan sonra, burada bir otonom Ermenistan kuracağına dair M. Georges Picot'nun kendisine teminat vermiş olabileceğini teyit etmemektedir....."

⁷ AAEF - Levant 1918-29, Armenie volume 6, folio 12.

Bu mektup daha uzuyor ve Bogos Nubar Paşanın hakikat dışı konuştuğunu ispat eder hususlarla devam ediyor. Biz bu mektubu, Ermenistan namına konuşmak salâhiyetini edinmiş Bogos Nubar Paşanın sözlerine ne derece itimat edilebileceğini göstermek için buraya aldık.

Asıl konumuza devam edelim. Yüksek Komiser Picot 26 Aralık 1918'de çektiği bir telgrafta "Ermeniler nezdinde nüfuzumuzu sağlam bir temele dayandırmak için en emin yol bizim bayrağımızın altında onların ordusunun çekirdeğini kurmaktır" diyordu ⁸

Picot'nun 30 Ocak 1919 tarihli teli ise şu cümleyle bitiyor:

"... Ermenilerin disiplinsizliğine gelince, bunu ancak müşahede edebiliyoruz, bunu tedavi etmek hemen hemen imkânsızdır." ⁹ General Hamlin'in Harbiye Nezaretine yolladığı 27 Haziran 1919 tarihli rapor daha da enteresandır.

Bu rapor yaptıkları saldırganlıkları dolayısıyla divanı harbe sevk edilen, Ermeni lejyonuna mensup 19 astsubay, onbaşı ve er ile ilgilidir. General Hamlin şunları yazıyor. ¹⁰

"İki idam kararı tebliğ edilmiştir. İki mahkûm hem temyiz, hem de af talebinde bulduklarından kararın icrası tehir edilmiştir.

"Ancak bu vesile ile, bayrağımız altında görev alan lejyonlar üzerinde Emeni komitelerinin oynadığı meş'um rolü bir kere daha dikkatinize sunmak isterim.

"Raportörün zabtı, istihbarat servislerinin esasen bildiği bu hususu belirtmektedir.

"3 Şubat tarihli 166/G, 10 Mart tarihli 378/G telgraflarım Ermeni komitelerinin bana çıkardıkları zorlukları ortaya koymuştu.

"13 Nisan'da 514/G ile, Kilikya'daki Ermenilerin disiplinsizliğinin, bir ölçüde Ermeni Millî Birlik Komitesinin tahriklerinden ve Mısır'dan gelen mektuplardan da doğduğunu yazmıştım.

"Bu durum İngiliz Genel Komutanlığına müracaat etmemi ve onların da buna son verilmesi için Mısır'daki Ermeni Komiteleri nezdinde müdahalede bulunmalarını icap ettirmişti.

"O yandan bu yana, Ermeni lejyonu I. taburu kumandanı, Kahire'deki Komite Delegesi M. Epremian'm 1 Mayıs'ta kendi birliğine uğradığını yazıyordu. Diğer taraftan, son olarak, 29 Mayıs'ta Kilikya Fransız Birlikleri Komutanı Albay, Nubar imzası ile Paris'teki komiteden M. Epremian'a gelen bir telgrafın bir suretini bana yolladı. Telgrafta kurtulan lejyonlar hakkında bilgi talep ediliyor ve böylece Kahire delegesinin misyonunun Paris komitesiyle mutabakat hâlinde tespit edildiğini açıklıyordu.

⁸ AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 2, folio 124.

⁹ AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 2, folio 332.

¹⁰ AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 6, folio 73.

"Nihayet Ermeni lejyonuna gelen mektupların tetkiki disiplinsizliği ve Fransa'ya karşı tahrikin devam ettiğini gösteriyor. Bu mektuplar Mısır'dan ve hatta Ermeni Millî Birliği üyelerinden geliyor.

"Ermeni komitelerinden istifade edilen bir dönem olduğu şüphesizdir, Ancak halen tesirleri tehlikeli olmaya, birlikler içinde disiplinsizlik ve politik huzursuzluk yaratmaya başlamıştır....."

Picot'nun 16 Temmuz 1919 tarihli telgrafı: ¹¹

"Albay Bremond, yakın zamanlara kadar Fransa'ya taraftar çeşitli Ermeni çevrelerin bir kaç günden beri açıkça aleyhe döndüklerini yazıyor.

"Özellikle M. Damadian'ın Fransa aleyhindeki Amerikan Protestan propagandası daha şiddetlenmiş....."

Bu telgrafların ortaya koyduğu olay şuydu:

Bir kere Ermenilerin Müslüman halka karşı her imkânda saldırgan davranışı devam ediyordu. Bu zaten Fransızların beklediği ama önleyebileceklerini düşündükleri bir husustu. Fransa'ya karşı harekete gelince, Ermeniler bu bölge Fransızların eline geçerse kendilerine otonomi verilmeyeceğini biliyorlardı. O tarihler bölgenin İngilizler tarafından Fransızlara devri görüşmelerinin cereyan ettiği günlerdi. Bu sebeple Fransa aleyhinde bir hava yaratılmasına çalışılıyordu. Bunda bir İngiliz telkini de var mıydı? bir şey söyleyemeyeceğiz. Ayrıca bölgeye mümkün olduğu kadar Ermeni yığılmasına bu defa İstanbul Patrikhanesi gayret gösteriyordu. Zira Doğu'da Ermeni nüfusu kalmamış ve orada otonom bir Ermenistan kurulsa bile, yaşama şartlarının ve ekonomik imkânların zor oluşu sebebiyle dağılmış nüfusun orada toplanması zor olabilecekti. Kaldı ki, Doğu'da işgâl kuvveti yoktu, Ermeniler serbest at koşturamazlardı.

Buna karşılık Kilikya her bakımdan çok daha rahat ve emin bir bölge idi. Üstelik burada bir Ermeni yoğunlaşması otonomi şansını da arttırdı.

Bu yazdıklarımızın delili gene Fransız arşivlerinde bulunmaktadır.

Bu defa İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliğinden Dışişleri Bakanı M. Pichon'a giden 27 Eylül 1919 tarihli raporda şu hususlar yer alıyordu.¹²

"Anadolu'da yaptığı teftiş gezisinden dönen Teğmen Dubreuil, Kayseri bölgesi Ermenilerinin kütle hâlinde bölgeden ayrıldıklarını tespit etmiştir. Bu hicret Ermenilerin aniden hissettikleri bir endişe sebebiyle değildir, zira, en azından şu anda bölgelerinde emniyetin hüküm sürdüğünü ifade etmişlerdir. Bunun sebebi, İstanbul'daki, Türkiye'nin diğer şehirlerindeki, hatta Avrupa'daki dindaşlarından ve piskoposlarından gelen tavsiye ve zorlamalardır....."

Ekli raporda Teğmen Dubreuil şunları yazıyordu:

"Kayseri bölgesi Hristiyanlarının bölgelerini topluca terk ettiklerini size bildirmekle şeref duyuyorum... halen İstanbul'daki Kayseri Katolik piskoposu verdiği tavsiyelerle bu hicretin baş tertipçilerindedir. Kilikya'da

¹¹ AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 6, folio 62.

¹² AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 7, folio 148.

takip edilen ve Adana'yı tamamen Ermenilerle meskûn bir vilâyet hâline getirmeyi öngören politika da bu kütleî göçün bir sebebidir.....

"Sebebini anlayamadığı bu göçten heyecanlanan Albay Bremond, ki belki istemeyerek sebeplerden biri de odur, Kayseri'nin müttetikler tarafından işgâlini ileri sürmüştür. Beni dinledikten sonra, Kilikya kuvvetleri Komutanı Albay Piepape Beyrut'a telefon ederek bu durumun tefsirinde yapılan mübalağayı ortaya koymuştur. Ümit ederim ki Albay Bremond'un talebi müspet karşılanmayacaktır."

Açıkça anlaşılacağı üzere bu göçü izah için Kilisenin ve Albay Bremond'un yaptığı kasti tefsir orada Ermenilere zulüm yapılmaya başlandığıdır.

Nihayet son bir telgraf, Picot'nun 21 Ekim tarihli teli şöyle" bitiyor:¹³

"Birliklerimizin Urfa, Maraş ve Antep'e, İngiliz birliklerinin ayrılmasından önce gideceği ve oradaki 11.000 Ermeni'nin Adana'ya gelerek zaten zor olan durumu daha zorlaştırmalarına mahal bırakmayacağı tabiidir."

Kilikya'da Millî Mücadelenin neden ve nasıl başladığı hususunda gerek Türk, gerek Fransız kaynaklarından yaptığımız bu nakiller aynı noktaya çıkmaktadırlar.

Şimdi bir de bu mücadeleye katılan kuvvetleri görelim. Atatürk'ün ağzından 19 Mayıs 1919'da Türk kuvvetlerinin durumunu yukarı ki bahisde görmüştük. Eldeki doğru dürüst birliklerin en kuvvetlisi Doğuda idi. Diğerleri iskelete döndürülmüştü. Bu bölgeye asker sevkini düşünmek dahi mümkün değildi. Konu ilk olarak Sivas'ta ele alındı. Kâzım Karabekir Paşa şöyle yazar.¹⁴

"M. Kemal ve Ali Fuat Paşalar, Selâhattin Bey ve ben bugün 3. Kolordu Kumandanlığı odasında Adana, Maraş, Ayıntap mıntıklarında harekâtı millîye için talimatname müsveddelerini okuduk. Mütarekeyi müteakip hükümet Adana vilâyeti ile Ayıntap, Maraş ve Urfa livalarını tahliye gafletinde bulunmuştu. Bundan istifade ederek İngilizler bu havalîyi işgâl etmişlerdi. Son günlerde İngilizler çekilerek Fransızların yerleştiği ve bir seneden beri o havalide mühim bir Ermeni kesafeti vücuda getirilmeye uğraşıldığı anlaşılmıştı. Fransızların maksadı Kilikya'da kesif bir Ermenilik tesisi ile asıl Ermenistan'la birleştirilecek kendi himayelerinde büyük Ermenistan'ı teşkil etmek olduğu faaliyetten ve Avrupa matbuatından anlaşılıyordu. İngiliz gazeteleri bunun imkansızlığından bahsediyorlardı. İşte haksız yere istilaya uğrayan ve akibeti feci görülen bu halkımızı kurtarmak için 20, 13, 3 ve 12. Kolorduların muaveneti ile millî harekât başlayacaktı."

Muavenet yani yardımda bulunması düşünülen Kolordulardan, 20. Kolordu Ankara'da, 13. Kolordu Diyarbakır'da, 3. Kolordu Sivas'ta ve 12. Kolordu da Konya'da idi. Bunların tümenleri değişik vilâyetlerde

¹³ AAEF - Levant 1918-29 Armenie volume 7, folio 216:.

¹⁴ KARABEKİR, Kâzım; a.g.e. S. 370.

bulunuyordu. Yapılabilecek yardım, mahallen teşekkül edecek mukavemet teşkilâtını organize edebilecek bir kaç subay yollamaktan ileri gidemeyecektir. Malzeme yardımı da sadece, Konya'daki 12. Kolorduya bağlı 41. Tümenden yapılabilmiş olduğundan, Güney'deki millî kuvvetler bu tümene bağlı sayılmışlardır.

Güney Cephesinin en kuvvetli dönemi olan 1920 senesindeki mücahit durumunu Kasım Ener'in kitabından şu şekilde tespit ediyoruz.¹⁵

"-Tekelioğlu Sinan Bey bölgesi, Tarsus çayı doğusundan Kozan şosesine kadar; karargahı Çeçeli (Karaisalı).

"Grupları:

1. Kavaklıhan grubu: Bölgesi Tarsus doğusu-Kusun deresi doğusundaki sırtlar. Komutanı istihkam teğmeni Cemal Efe, Karargahı Çamtepe. (Bu gruba Üsteğmen İbrahim de komutanlık etmiştir.)

"Kıtaları:

A - Mulla Nasuh taburu:

1. Bölük: Komutanı Tekelioğlu Mustafa. Mevcudu 50 kişi.
2. Bölük: Komutanı Abdullah Halim. Mevcudu 40 kişi.
3. Bölük: Komutanı Rıza Efendi. Mevcudu 60 kişi.
4. Bölük: Komutanı Molla Nasuh. Mevcudu 55 kişi (Aynı zamanda tabur komutanı)

"B - Karaisalı taburu:

1. Bölük: Komutanı Derviş Ağa. Mevcudu 80 kişi.
2. Bölük: Komutanı Molla Mustafa. Mevcudu 60 kişi.
3. Bölük: Komutanı Akkuş Ağa. Mevcudu 20 kişi.
4. Bölük: Komutanı Rıfat Efendi. Mevcudu 50 kişi, Grubun genel mevcudu 415 er.

"2. Kumdere grubu: Bölgesi Kusun deresi - Gerdan Köyü. Komutanı Teğmen Cemil Cahit, Karargahı Naili Hürriyet.

"Kıtaları:

1. Bölük: Tepeçaylak'ta. Mevcudu 70 kişi.
2. Bölük: Yenice'de. Mevcudu 25 kişi.
3. Bölük: Tekeliviran'da. Mevcudu 70 kişi. Grubun genel mevcudu 190 idi.

"3. Çakıt grubu: Bölgesi Topçu Köyünün güneyinden Gerdan - Kurttepe ve Şakir Paşa, komutanı Emekli Yüzbaşı Rıfat, karargahı Karahan.

"Kıtaları:

1. Bölük: Komutanı İzzet Efendi. Mevcudu 75 kişi.

¹⁵ENER, Kasım; a.g.e. s. 82-83.

2. Bölük: Komutanı Emin Efendi. Mevcudu 190 kişi. (Kahyaoğlu'ndaki 40 süvari ile)

3. Bölük: Komutanı Abdulgani Efendi. Mevcudu 140 kişi (Çakalkuyu'da 40 süvari ile)

Grubun genel mevcudu 325 piyade ve 80 atlı olmak üzere 405 erdi.

"4. Seyhan Grubu: Bölgesi Kurttepe'den Kürkçüler doğusu. Komutanı Teğmen Nazım, Karargahı Buruk.

"Grubun genel mevcudu 400-500 arasında idi. Böylece millî kuvvetlerin genel toplamı, ortalama 1.500 erdi."

"Harp Tarihi Dairesi Arşiv No 5/801 dosya ve no 8 ve klasör no 70 6'dan öğreniyoruz ki, 2 Temmuz 1920'de Millî kuvvetlerin elinde, Pozantı'nın kuşatılması sırasında, 11. Tümenin bıraktığı bir dağ topu ile Karboğazı'nda Fransızlardan ganimet alınan 2 adet beş buçukluk küçük top bulunuyordu. İşe yarar makineli tüfek sayısı da 10 idi. Bunların çoğu yine Fransızlardan ele geçirilmişti. 11 Ağustos 1920'de, Kurttepe cephesine 2 tane on buçukluk top getirildi. Fakat topların mermileri az ve barut hakları eksikti."

Aynı dönemde Fransızların kuvveti ise şöyleydi:

"Fransız birlikleri, 13 Ağustos 1920'de, 41. Tümeden edinilen bilgiye göre şöyle teşekkül ediyordu: Bir tümen, 4 alay, her Alay üçü piyade ve biri makineli olmak üzere 4 tabur. Her piyade taburu biri otomatik tüfekli olmak üzere 4 bölük.

"Her süvari taburu, üçü kılıçlı ve biri otomatikli olmak üzere 4 bölük,

"Makineli tüfek taburu hakkında temelli bilgi alınamamış ise de, silâh adedine oranla 4 bölük olduğu anlaşılıyordu.

"Her piyade bölüğünün mevcudu, ortalama 140 er ile ortalama 11 otomatik tüfek.

"Her makineli tüfek bölüğünün mevcudu 150 er ile 8 makineli tüfek idi.

"Adana'da 4 piyade alâyı ve süvari alâyı karargahı ile bir istihkam bölüğü vardı. Bir piyade taburu da Misis'in savunmasına ayrılmıştı. General Düfyö'nün emrinde 20 top ile çok sayıda makineli tüfek, 5 zırhlı otomobil, tank ve uçaklar bulunuyordu. Ayrıca, silâhlandırılan binlerce Ermeni'den faydalanıyordu." İşte Güney Cephesindeki mücadele bu iki kuvvet arasında geçmiştir.

7 Ocak 1920'de Mustafa Kemal Paşa, Karabekir Paşaya aşağıdaki telgrafi yolluyordu. ¹⁶

"15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine,

"Paris Sulh Konferansına gitmek üzere Suriye'den hareket eden ve âmal ve metabili milliyemiz hakkında yakından malûmat hasıl etmek ve Heyeti

¹⁶ KARABEKİR, Kâzım, a.g.e. s. 381.

Temsiliye ile müdavelei efkâr eylemek üzere Sivas'a uğrayan Suriye ve Ermenistan Fransız Fevkalade Komiseri Fransuva Jur Piko ile vaki olan mülakatı hususiye de milletin amal ve metalibi katiyesinin Sivas Kongresi beyannamesinde münderiç olduğu izah edilerek Kilikya, Urfa, Maraş ve Ayıntab'ın mütarekename hilâfına işgâl ve buralarda Ermeniler tarafından ika edilmekte olan mezalim Fransızların Hükümeti Osmaniyeye memurlarına reva gördükleri muhakkirane tarzı muamele şedit protesto olunmuş ve bu haksız işgâllerin bertaraf edilmesini milletin katiyen talep eylediği ve bu maksat uğrunda bütün kuvayı maddiye ve manevîyesini sarf etmeye azm eylemiş olduğu bildirilmiştir. Mumaileyh cevaben; Daha hareketinden evvel Ermeni kıtaatının yeni işgâl olunan mahallerden çekilmesini emreylediğini, Fransızların Devleti Âli'yenin istiklâlini tanıdıklarını ve bunun teminini arzu eylediklerini Adana'da menafii iktisadiye teminine mukabil Maraş, Ayıntap, Urfa havalisi ile beraber Kilikya'nın da Fransızlar tarafından tahliye edilmesinin ve bu bapta Sulh Konferansında diğer devletler işgâllerinin ref ine çalışmalarının muhtemel bulunduğu, sırf mütalaâtı şahsiyesi olmak ve bir kaydı mahremane tahtında bulunmak şartıyla dermeyan eyledi. Ve bizden Adana'da ve Urfa, Maraş, Antep'te teşkilâtı milliyemize kemakân devam etmekle beraber Fransızlar aleyhine müsallâhan bir isyan, bir kıyam çıkarılmamasını rica etti. Biz de buna mukabil kendileri ve Ermeniler tarafından sebebiyet verilmedikçe ahali-i İslâmiyenin müsellâhan tecavüzatta bulunmamaları esbabına tevessül eyleyeceğimizi ve fakat sebebiyet verdikleri hâlde mes'uliyetin kendilerine raci olacağını söyledik. Tafsilatı maruzanın son derece mahrem tutması pek mühimdir. Mülakatı mezkûreden hasıl eylediğimiz kanaate nazaran Fransızlar şarkta Türkiye lehinde harekette kendilerini menfaatkâr görmektedirler. Jur Piko'nun teması da sırf nıkatı nazarı millî hakkında kati malûmat ile Paris'e gitmek maksadına matuftur. Binaenaleyh menatiki meşgulede eskisinden daha germi ile teşkilâtı miliyemizin taazzuv ve teşmiline gayret edilmek ve fakat iş'arı ahire kadar müsellâhan hiç bir tecavüze meydan verilmemek lazımdır. Umuru dahiliyemize Jandarma ve Polisle müdahale gibi mütareke ahkâmına mugayir harekâtlarının hem Hükümet ve hem de ahali tarafından usulü dairesinde şimdiden protesto edilmek suretiyle bir intizar ve hazırlık vaziyetinde bulunma maksadı siyasmimize bugün için en muvafık düşecektir. Mustafa Kemal."

Ama bu konuşmadan bir netice çıkmadı. Güney'de millî kuvvetler vurkaç çete savaşları ile faaliyete başladılar. Fakat asıl mana ifade eden vuruşmalar 2 Ocak 1920'de Maraş'ta başladı ve Fransızlar Maraş'ı boşaltmak zorunda kaldılar.

Güney Cephesi muntazam bir savaş şeklinde değil, Maraş, Urfa ve Antep'de işgâl kuvvetleri ile münferit mücadeleler şeklinde geçtiği için bunları ayrı ayı yazmayı düşünmüyoruz. Ancak bu ilk çatışma gene Avrupa'da öylesine mübalağalı şekilde aksetti ki bunu kaydetmek zaruridir.

Evvela 6 Şubat günü, İstanbul Ermeni Patriği Zaven, Maraş'ta 2000 Ermeni'nin katledildiğini telgrafla Nubar Paşaya bildiriyordu.¹⁷ Bu rakam, 2 şubatta da, Reuter ajansı tarafından 70.000 olarak ilân edildi.¹⁸

¹⁷ AAEF - Levant. 1918-29 Ermenie Volume 8, folio 91.

O tarihte Londra'da barış müzakereleri sürüyordu. 18 Şubat 1920 tarihli toplantıda, Lord Curzon, Bogos Nubar Paşa ile İstanbul'daki İngiliz Amiralinden aldığı bilgiye göre, Maraş'ta, Kemal kuvvetleri tarafından 20.000 Ermeni'nin katledildiğini söylüyor. Padişahın tahttan atılması, sadrazamın, Vekillerin tutuklanması gibi konular münakaşa ediliyordu. ¹⁹

Bunun üzerine İstanbul'dan ve Beyrut'dan bilgi soruluyor. Beyrut'dan asker kumandan General Gouraud'dan gelen cevap şu: ²⁰

"Maraş olaylarının tetkiki ve harekât hakkında bana intikal eden bütün istihbaratın incelenmesi, millicilerin saldırısının büyük ölçüde, bizim Ermenilere sağladığımız korumadan kaynaklandığını gösteriyor. Bazı ahvalde kendisi saldırgan olan ve subaylarla Avrupalı temsilcileri Türklerden daha kolaylıkla; kandıran bu toplumun korunması çok aleni olmuştur. Ekselansları gönderdiğiniz çeşitli telgraflardan ve Bakanlık kuryesi ile General Lamothe'a gönderilen talimatlardan, Türklerin şikâyetlerine yer vermemek endişemi fark etmiştir."

Hariciye Vekili Millerand'ın Londra'ya yolladığı şu telgraf tabii çok enteresan. ²¹

"..... Burada hiç kimsenin duymadığı ve kaynağını bilmediği bilgilerin Londra'ya ulaşmış olması şayanı hayrettir.

"Şu ana kadar her hangi bir yerde bir Ermeni katliamı yapıldığına dair hiç bir emare yoktur. Özellikle Maraş'taki Ermeni kaybı tamamen yanlıştır. Bu şehirde birliklerimizin yaptığı çatışmaya Ermeniler de iştirak etmiş ve bütün muharipler gibi kayıp vermişlerdir. Ciddi bir tetkik Ermeni kaybının 1.000'i geçmediğini göstermektedir..."

General Gouraud'nun 12 Mart tarihli şu telini de görmek lâzım. ²²

".....Ermeni Lejyonu halen 1496 kişidir....."

"Bu birliği artırmak sıkıntıları arttırmak demektir.

"Bu Ermeni birliklerini ancak Türklerle temasları olmayacak bir yerde kullanmak düşünülebilir. Böyle bir yer ancak Suriye olabilir. Ama orada Ermeniler, halkta öylesine nefret uyandırdı ki, generalden kendilerini onlardan kurtarılmasını rica ettiler...."

General Gouraud'nun ve özellikle Millerand'ın telgraflarını gözönünde tutarak, Ermeni katliamı iddialarını değerlendirmek çok isabetli olur.

Maraş olaylarını Atatürk, Millet Meclisinin 1 Mayıs 1920 tarihli oturumunda şu şekilde anlatmıştır: ²³

¹⁸ AAEF - Levant 1918-29 Armenie Volume 8, folio 180.

¹⁹ AAEF - Levant 1918-29 Ermenie Volume 81918-29 Ermenie Volume 8 , folio 187.

²⁰ AAEF-Levant 1918-29 Ermenie Volume 9, folio 10.

²¹ AAEF - Levant 1918-29 Ermenie Volume 9, folio 36.

²² AAEF - Levant 1918-29, volume 9, folio 65 :

²³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1 Mayıs 1920 toplantısı.

"Müsaade buyurursanız bir az da Kilikya cephesinden bahsedeyim: Buradan bahsederken elviyei selâse diyebileceğimiz Ayıntap, Maraş, Urfayı nazardan geçirebiliriz. Efendiler, her yerde olduğu gibi buraya da mütarekename ahkâmı hilafına itilâf kuvvetleri girdiler. Bilahare aralarında bir itilaf yapıldı ve İngilizler çekildi. Kilikyayı ve Antep, Maraş, Urfayı bütün Suriye ile beraber Fransızlara bıraktı ve Fransızlar burayı işgâl ettiler.

"Bu tecavüze karşı merkezi hükümet hiç bir tedbir almadı, hatta protesto bile etmedi. Bu cümledenize malumdur.

"Fakat bizim kabul ettiğimiz esas programda, çizdiğimiz hududun dahiline buralar da girer ve buraların da düşmandan temizlenmesi lâzımdır.

"Fakat biz aynı zamanda cephelerde, düşmanlarımızı harbe mecbur etmemek için müsademata sebebiyet vermekten daima tevakkî ettik. Fakat Fransızlar burayı haksız olarak işgâl ettikten sonra çok mütecasir (saldırgan) davrandılar ve ahali-i İslâmiyeye karşı çok fena hareketlerde bulundular ve bu hareketleri Fransız üniforması altında Ermenilere tevdi ettiler. Denebilir ki her ne sebeple olursa bu memlekette Ermenilerle milletimiz arasında bir takım kanlı vaka cereyan etmiştir, Bu iki milletin birbirlerine ve bilhassa Ermenilerin milletimize karşı kuvvetli adavetleri (düşmanlıkları) vardır. Binaenaleyh Ermenileri bize tasli etmek, (üstüne saldırtmak), ahali-i İslâmiyeye taslit etmek, bittabi gayet yanlış hareketti. Çünkü Ermenilerin gayesi bilhassa himaye ve sıyanet görüldükten sonra Kilikya'da, Antep'te, Maraş'ta, Urfa'da her nerede bulunurlarsa ahali-i İslâmiyeyi imha etmektir. Oralarda bulunan zavallı kardaşlarımız pek acı muamelelere maruz kalmışlardır. Her türlü mukaddesatı muhafaza için hariçten, bütün milletten istimdat ediyorlar. Bu istimdatları namütenahidir. Fakat daima işitilmemiş bir hâlde kalıyorlar. Maateessüf Hükümet-i Merkeziye hiç bir muavenet yapmamıştır. Bir çok esbap ve mülâhazattan dolayı, aleni ve kati tedabire tevessül edemiyordu.

"İste böyle artık her taraftan ümidini kesen ve idama mahkûm olduklarına şüphesi kalmayan, Kilikya ve sair mevaki (mevkiler) ahalisi, bizatihi muhafaza-i mevcudiyet için ortaya atılmak mecburiyetinde kaldılar. Buralar halkına, hiç olmazsa hemcivar olan ahali-i İslâmiyetin seyirci kalmaları doğru olamazdı.

"Filhakika memleket dahilinden, bilhassa Sivas'tan büyük vicdanlı vatanperverler kalktılar, koştular, bu meşgul mıntakaların hududu içine girdiler ve oradaki kardaşlarıyla birleşerek onların namus, mukaddesat ve mevcudiyet cidallerinde onlarla aynı safta yer aldılar.

"Mücadele devam etmektedir. İlk müsademe Maraş'ta oldu ve netice haklının lehine mütemayildir.

"Bunu müteakip Urfa ve Silifke havalisinde müsademeler oldu. Buralarda da biz kazandık, düşman bugün Arappınarı istikametinde takip olunuyor.

"Antep'te yine Ermenilerin tasallutu ve tezahüratı neticesinde vukua gelen müsademeler devam etmektedir. Düşman kuvvetlerini takviye için muhtelif taraflardan kıtaat gelmiştir. Fakat bunlar millî kuvvetler tarafından mefluç bir hale ifrağ edilmiştir. Adana ve İslâhiye şimendifer hattına kadar

olan mıntıka kuva-i milliye tarafından işgâl edilmiştir. Yalnız Misis'te ve diğer bazı noktalarda düşman kuvvetleri kalmıştır.

"Daha batıya gidecek olursak Pozantı düşman kuvvetleri muhasara edilmiştir ve o mıntıka da kuva-i milliyenin tahtı hakimiyetindedir.

"Silifke ahali-i hamiyetmendani Kilikya meselesinde pek büyük cesaret ve hamiyet asarı göstermiştir. Silifke kuvvetleri diyeceğimiz bir kısım kuvvetimiz Mersin noktası müstesna olmak üzere, Mersine kadar olan mıntıkayı istirdat etmiştir.

"Mersin'de de düşmana hakim bir noktada bulunuyorlar, daha bir kaç gün evvel Mersin'den gelen arkadaşlarımız vardır. Onlar ifade ediyorlar ki, Mersin'de Fransız kuvveti azdır ve telaş içindedir. Kilikya cephesindeki harekâtın son safhasını arzettim.

"Eğer İstanbul işgâli olmasa idi ve Meclisi Alinizin yakın bir zamanda in'ikadı vaki bulunmasa idi, ihtimal ki yalnız bu cephede değil, diğer cephelerde, umumi cephede birbirine irtibatı olmadan bu mücadelat devam edecekti. Fakat her şeyden evvel bir merkez lazımdır.

"Hep beraber ittihaz edeceğimiz iş siyasetini tespit edinceye kadar tevakkuf etmek daha muvafık bir tedbir gibi düşünüldü ve son yapılan tebligatta daha ileri gidilmemesi emredildi ve onun için Mersin şehri işgâl edilmemiştir. Fakat oraya hakimimiz ve istediğimiz zaman zaptedebiliriz.

"İşte efendiler; Fransızlar bu tazyikat neticesinde bunu yapan insanlarla temasa gelmek mecburiyetini hissetmişlerdir.

"Fransa tarafından bizimle mülakat etmek üzere Mösyö Alber Saro namında bir zat bugün buraya vasıl olmuştur."

Atatürk Fransızlarla yapılan görüşmeye büyük nutkunda da yer vermiştir.²⁴

"Doğrudan doğruya Adana mıntıkasında, Fransız kıtaatına karşı, Mersin, Tarsus, İslâhiye mıntıkalarında ve Silifke havalisinde millî kuvvetler teşekkül etmiş ve çok cesurane faaliyete geçmişlerdi. Doğu Adana mıntıkasında, Tufan Bey unvanıyla hareket eden Yüzbaşı Osman Beyin kahramanlıkları kayde şayandır. Millî müfrezeler; Mersin, Tarsus, Adana şehirlerinin methallerine kadar tesisi hakimiyet ettiler. Pozantı'da Fransızları muhasara ve ricate mecbur ettiler.

"Maraş'ta, Ayıntap'ta, Urfa'da ciddi muharebat ve musademat oldu. Neticede işgâl kuvvetleri, buralardan çekilmeğe mecbur edildiler. Bu muvaffakiyetlerin ihrazında (elde edilmesinde) başlıca amil olan Kılıç Ali ve Ali Saip Beylerin isimlerini yad etmeği vazife addederim.

"Fransız işgâl mıntıkalarında ve cephelerinde millî kuvvetler, her gün daha esaslı bir surette taazzuv ediyorlardı (organize oluyorlardı). Millî kuvvetler, nizamiye kıtaatıyla de takviye olunmağa başlanmıştı. İşgâl kuvvetleri, her taraftan sıkı ve şedit bir surette tazyik ediliyordu.

²⁴ Nutuk,-s. 324-326. .

"Efendiler, bu vaziyet üzerine Fransızlar, Mayıs 1920 başlarından itibaren bizimle temas ve müzakere aradılar. Evvelâ; Ankara'ya İstanbul'dan bir binbaşı ile bir sivil geldi. Bu zevat İstanbul'dan evvelâ Beyrut'a gitmişler; Sabık Van Mebusu Haydar Bey bunlara delâlet ediyordu. Bu mülakat ve mükâlemamızdan esaslı bir netice çıkmadı. Fakat, mayıs nihayetlerine doğru, Suriye Fevkalâde Komiseri namına hareket eten Mösyö Düke namında bir zatın riyasetinde, bir Fransız Heyeti Ankara'ya geldi. Bu heyetle yirmi günlük bir mütareke yaptık. Bu muvakkat tatili muhasamat ile, biz, Adana mıntikasının tahliyesine bir mukaddeme ihzarını istihdaf ediyorduk.....

"Efendiler, bu müzakere ve mükâlemelerimizden bende hasıl olan intiba, Fransızların Adana ve havalisini tahliye edecekleri merkezinde idi. Bu mütalea ve kanaatimi, Meclise ifade etmiştim. Gerçi Fransızlar, mütareke müddeti hitam bulmadan Zonguldak'ı işgâl etmek suretiyle itilâfin yalnız Adana mıntikasına ait olduğunu göstermek istemişlerse de, biz, bu hareketi mütarekenin feshini mucip addettik. Fransızlarla anlaşmamız bir müddet teahhur etti."

Güneyde mücadele devam etti. Bu arada halen pek az kişinin hatırladığı "kaçkaç" olayını hatırlamak gerekir. ²⁵

"1920 yılı olayları bahsimizde açıkladığımız 10 Temmuz göçüne Adanalılar kaçkaç derler. Bu deyim, Müslümanların o gün silâh sesleri arasında obaya (Yürüklerin yoğun bulunduğu güney bahçeler) doğru kaçmalarıyla gerçekten yerinde kullanılmıştır. Bütün Adanalıların evlerini barklarını, iş ve güçlerini bırakıp bu şekilde gideceklerini Fransız yöneticileri hiç ummuyorlardı. Şehrin millî kuvvetler tarafından çember içine alınmış olması ve 4 Temmuz 1920 olayı üzerine sıkı yönetim ilân ettiler. Şöyle ki:

"1. Kontrol yönetimi; Polis müfettişi, polis müdürü ve yardımcısı veyahut jandarma subayı tarafından yazılmış vesikayı taşıyan müfrezelerden başkasının Adana sokaklarında silâhla gezmesi 5 Temmuzdan başlayarak yasaklanmıştır.

"2. Hiç kimse aşağıdaki şartlar altında silâhlı olarak şehre girip çıkmayacaktır: Her müfreze sorumlu bir subay yönetiminde götürülecektir. Müfreze komutanının taşıdığı emirde adı, mesleği ve yüz şekli yazılmış bulunacaktır. Bu şartlara uymayanlar, her müfreze veya kişi ilk Fransız karakolu tarafından tutuklanacak ve karakolun 20 metre ilerisinde silâh ve cephanesi alınacaktır. Bu sırada kaçmaya yeltenenler öldürülecektir. Tutuklamadan bölge yönetimi, vakit geçirilmeden bilgilendirilecek ve oraya gelen memur, söz konusu müfreze veyahut şahsın hüviyetini inceleyecektir.

"3. Kahveler 6 Temmuz günü öğleye kadar kapalı kalacaktır. Bu tarihten başlamak üzere saat 12.00 den 17.00'ye kadar açılacaklardır. Lokantalar saat 11.00-14.00 ve 18.00-21.00 arasında açık bulunacaklardır.

"4. Gece hiç kimse fenersiz sokağa çıkamayacaktır. Halk en geç saat 22.00'de evlerine çekilmiş olacaktır. Saat 2 3.00'den sonra evlerde hiç ışık bulunmayacaktır. Tiyatrolar saat 22.00'de son bulacaktır.

²⁵ ENER,Kasım; a.g.e s.176-177.

"5. Herhangi çeşitten olursa olsun yanında silâh ve cephanesi bulunanlar, mahallesindeki polis karakoluna bunu yazılı haber vermek zorundadır. Bu yazılı bildiri 9 Temmuz günü öğleye kadar guvernörlüğe verilecektir.

"6. Guvernörlükten özel bir emir almaksızın hiç bir toplantı yapılmayacaktır. Yollarda her türlü toplantı yasaktır. Bu gibi toplantılar asker kuvvetiyle dağıtılacaktır.

"7. Sıkı yönetim kararına göre işbu emirde sözü edilen işlemler ve işlenecek suçlar hakkındaki cezaların tayini Kilikya Harp Divanı'na aittir. Mülki idare askeri yönetimin üzerine almadığı işleri eskisi gibi yürütecektir. Doğu Ordusu Birinci Tümen Komutanı General Dufieux".

"Sıkı yönetimden sonra General Dufieux (9 Temmuz 1920'de Yarbaşı'ndan, Yüreğir ovasına taarruz etmeyi kararlaştırdığından) şehirdeki kuvvetlerini iki ateş arasında bırakmamak için, özellikle Adana'nın güney kesiminde oturan Türkleri kaçırmak istemiştir. Ama *kaçkaçın* ikinci günü akşamında İslâm mahallelerinden bir çoğunun boşaldığını görünce, Bremond'un teşviki ile yaptığı bu işin sonucundan pişman olmuştur. (Ermeniler Fransızların yenilgiye uğrayacağına ihtimal vermediklerinden, Adana'da Ermenistan devletini kurmak amacıyla, tehlikeyi savuşturmak üzere bütün İslâmların şehirden kaçmalarını sağlamak için Bremond'u teşvik etmişlerdir.) Çünkü egemenlikleri uğruna her şeyi göze alan muazzam bir kütlenin Millî kuvvetleri, kendi deyimiyle "Çeteleri" güçlendireceğinden endişeye düşmüştür. Göçmenlerin Adana'ya dönmelerini sağlamak amacıyla 12 Temmuz 1920 günü, Jandarma Komutanı Yüzbaşı Ahmet'in madamının Bremond tarafından obaya gönderilişinin temel nedeni budur.

"On binlerce Müslüman'ın *kaçkaçı* dört gün sürdü. Ve tesellisini yörüklerin sıcak konukseverliğinde buldu. Böylece 13 Temmuz 1920 akşamı, şehirden çıkamayan sayısı pek az İslâmlar ile, Fransızlara uşaklık eden bir avuç soysuz dışında Adanalıların *kaçkaçı* sona erdi."

Fransızlarla mücadele 1921 martına kadar sürdü. Bir kötülük timsali gibi görev yapan Bremond'a 4 Eylül 1920'de işten el çektirildi. Güney cephesi hukuken 20 Ekim 1921 Ankara Anlaşması ile kapandı. Atatürk bu Anlaşmanın yapılışını büyük nutukta şöyle anlatmıştır. ²⁶

"Efendiler, Sakarya muzafferiyetinden sonra, Batı ile olan müspet ve neticeli temas ve münasebetimizi, Ankara İtilâfnamesi teşkil eder. Bu İtilâfname, Ankara'da teşrinievvel (ekim) 1921 de imza edilmiştir. Bu hususta mücmel (toplu) bir fikir vermek için, kısa bir izahta bulunayım.

"Muhtelif esbaptan dolayı, Suriye'den maada bu bahsettiğim vilâyetlerimizi tahtı işgâlinde bulunduran Fransızların da, bizimle anlaşmağa mütemayil oldukları, anlaşılmakta idi. Gerçi, Bekir Sami Beyin Mösyö Biriyan'la yaptığı, Hükümet-i Milliyemizce gayrikabili kabul itilâfname, ret olunmuş idiyse de, ne Fransızlar ve ne de biz, idame-i muhasamata hahişker (*çatışmaya devam hevesli*) bulunmuyorduk. Bu sebeple tarafeyn

²⁶ Nutuk, s. 443-447.

yekdiğeriyle temas aramağa başladı. Fransa Hükümeti, Nüzzarı Sabıkadan (*eski Bakanlardan*) Mösyö Franklen Buyyonu, evvelâ gayri resmî olarak, Ankara'ya göndermişti. 9 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya muvasalat eden Mösyö Franklen Buyyon ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ve Fevzi Paşa Hazretlerinin huzurlarıyla bizzat iki hafta kadar müzakeratta bulundum.

"Ben, bizim için nokta-i hareketin, Misak-ı Millî muhteviyatı olduğu esasını vazettim.

"Mösyö Franklen Buyyon, prensipler üzerinde münakaşa etmenin müşkülâtını dermeyan ederek, Sevr Muahedesinin bir emrivakî olarak mevcut olduğunu söyledikten sonra, Londra'da Bekir Sami Bey'le Mösyö Briyan'ın yaptıkları İtilâfnameyi esas ittihaz etmek ve bu İtilâfname muhteviyatının, Misak-ı Millîye muhalif olan noktaları üzerinde, münakaşada bulunmak münasip olacağı mütalaasını serdetti. Bu teklifin de haklı olduğunu teyiden, Londra'ya giden murahhaslarımızın Misak-ı Millîden bahsetmediklerini ve Misak-ı Millînin ve hareket-i millîyenin, değil Avrupa'da, henüz İstanbul'da bile takdir edilmemiş olduğunu zikretti.

"Ben, verdiğim cevaplarda dedim ki: "Eski Osmanlı İmparatorluğundan yeni bir Türkiye vücuda gelmiştir. Bunu tanımak lâzımdır. Bu yeni Türkiye, her müstakil millet gibi hukukunu tanıtacaktır. Sevr Muahedesini Türk milleti için o kadar meş'um bir idam kararnamesidir ki, onun bir dost ağzından çıkmamasını talep ederiz. Bu mükâlememiz esnasında dahi Sevr Muahedesini telaffuz etmek istemem. Sevr Muahedesini, dimağından çıkarmayan milletlerle, itimat esasına müstenit muamelata girişemeyiz. Bizim nazarıımızda böyle bir muahede yoktur.

Londra'ya giden Heyet-i Murahhasımız Reisi, bundan bahsetmemiş ise verdiğimiz talimat ve salâhiyet dairesinde hareket etmemiş demektir. Hata irtikâp etmiştir. Bu hata yüzünden, Avrupa ve bilhassa Fransa efkârı umumîyesinde makûs tesirler hasıl olduğu görülüyor. Bekir Sami Beyin gittiği yoldan hareket edersek, biz de aynı veçhile hata etmiş oluruz. Avrupa'nın Misak-ı Millîden haberdar olmamasına imkân yoktur. Avrupa, Misak-ı Millî tabirini öğrenmemiş olabilir. Fakat senelerden beri kan döktüğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya, şu kanlı mücadelâtın neden ileri geldiğini elbette düşünmektedirler. Misak-ı Millî ve hareketi millîye hakkında İstanbul'un haberdar olmadığına dair beyanat, doğru değildir. İstanbul halkı, bütün Türk milleti gibi, harekât-ı millîyeye vâkıf ve onun taraftarıdır. Gayrivakıf ve aleyhtar görünen zevat ve tevabii, mahdut ve milletçe malumdur:

"Franklen Buyyon, Bekir Sami Beyin talimat ve salâhiyeti haricinde hareket etmiş olduğuna dair olan beyanatım üzerine dediler ki, bundan bahsedebilir miyim? Beyanatımı isteği yerlere ilâm ve hikâye edebileceğini söyledim. Mösyö Franklen Buyyon, Bekir Sami Bey itilafnamesinden ayrılmamak için serdi mazeret ederken, Bekir Sami Beyin bir Misak-ı Millî olduğundan ve onun hududu haricine çıkamayacağından bahsetmediğini ve eğer bahsetseydi o zaman ona göre görüşülüp icabı gibi hareket olunabileceğini, fakat şimdi meselenin müşkül olduğunu tekrar etti. Efkarı umumiye; bu Türkler, murahhasları vasıtasıyla, bundan, niçin bahsetmemişler, şimdi, yeni yeni meseleler çıkarıyorlar diyeceklerdir.

"Nihayet, uzun müzakere ve münakaşalardan sora, Mösyö Franklen Buyyon, evvelâ Misak-ı Millîyi okuyup anladıktan sonra görüşmek üzere, müzakerenin tehirini (geciktirilmesini) teklif etti. Ondan sora Misak-ı Millînin maddeleri baştan nihayete kadar birer birer okunarak müzakere ve münakaşaya devam olundu.

"Efendiler, Mösyö Franklen Buyyon ile mühim ve tâli mesail üzerinde günlerce ve günlerce müdavele-i efkârda bulunduk. Netice olarak birbirimizi fikirleriyle, hisleriyle, meslekleriyle anlamak müyesser oldu zannederim. Fakat, Fransa Hükümetiyle Türk hükümeti millîyesi arasında, kafi itilâf noktaları tespit edilebilmek için biraz daha zamanın geçmesi zaruri oldu. Neye intizar olunuyordu? ihtimal ki, Türk mevcudiyet-i millîyesinin Birinci ve İkinci İnönü'den sonra daha büyücek bir eserle teyit edilmiş olmasına.... Filhakika, Mösyö Franklen Buyyonun kararı kafiye iktiran ettirip imza eylediği Ankara İtilâfnamesi, Sakarya Melhame-i Kübrasından 37 gün sonra, arzemiş olduğum gibi, 20 Teşrinievvel 1921 de vücut bulmuş bir vesikadır.

"Bu İtilâfname ile, siyasî iktisadî, askerî ilâ.... hiçbir hususta istiklâlimizden hiçbir şey feda etmeksizin eczayı vatanımızın kıymetli parçalarını işgâlden tahlis etmiş olduk. Bu itilâfname ile âmal-i millîyemiz, ilk defa olarak düvel-i garbiyeden biri tarafından, tasdik ve ifade edilmiş oldu.

"Mösyö Franklen Buyyon; bundan sonra da birkaç kere Türkiye'ye gelmiş, Ankara'da ilk günlerde meyanemizde teessüs eden dostluk hissiyatını izhara vesile aramıştır."

Ankara İtilâfnamesi metni, dili sadeleştirilmiş şekliyle şöyledir:

Madde 1- Her iki taraf işbu anlaşmanın imzalanmasından itibaren aralarında harbin sona ereceğini bildirirler. Ordular, mülkî memurlar, ahali keyfiyetten derhal haberdar edileceklerdir.

Madde 2- İşbu anlaşmanın imzasını müteakip her iki tarafın harp esirleri ile mevkuf veya mahpus Türk, Fransız bütün şahıslar serbest bırakılacak ve kendileri, tevkif eden taraf yol masrafını ödeyerek gösterilecek en yakın şehre gönderilecektir.

Madde 3: İşbu anlaşmanın imzasından başlayarak en geç iki ay içinde Fransız kıt'aları 8. maddede yazılı hattın güneyine ve Türk kıt'aları da kuzeyine çekileceklerdir.

Madde 4: 3. maddede belirtilen müddet zarfında seçilecek bir karma komisyon bu maddenin ne şekilde tatbik olunacağını tespit edecektir.

Madde 5: Her iki taraf boşaltılan arazide, buranın işgâlini müteakip genel af ilân edecektir.

Madde 6- Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Misak-ı Millîde açıkça tanınan azınlıklar haklarının, bu hususta müttefikler ile bunların düşmanları ve bazı dostlar arasında yapılmış mukavelelerdeki esaslara dayanarak, kendi tarafından teyit olunacağını bildirir.

Madde 7- İskenderun bölgesi (Hatay) için özel bir idare usulü tesis olunacaktır. Bu mıntıkanın Türk ırkından olan ahalisi kültürlerinin inkişafı için her türlü teşkilâttan faydalanacaklardır. Türk lisanı orada resmî dil olacaktır.

Madde 8- 3. maddede zikredilen hat: İskenderun körfezinde Payas'tan başlayarak Meydanı Ekbez-Kilis-Çoban Beyli istasyonuna gidecek ve demir yolu Türkiye'de kalmak üzere Çobanbeyli'den Nuseybin'e varacaktır. Payas ile Meydanı Ekbez ve Çoban Beyli istasyonları Suriye'de kalacaktır. İşbu anlaşmanın imzasından itibaren bir ay içinde mezkûr hattı tespit etmek üzere her iki taraf delegelerinden mürekkep bir komisyon seçilecek ve bu komisyon tespit muamelesine nezaret edecektir.

Madde 9- Osmanlı sülalesinin kurucusu Sultan Osman'ın dedesi Süleyman Şah'ın Caber kalesinde bulunan ve Türk Mezarı ismiyle belirli türbesi müştemilatı ile Türkiye'nin malı olacak ve Türkiye oraya muhafızlar koyacak ve Türk bayrağı çekecektir.

Madde 10- Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Pozantı ile Nuseybin arasındaki Bağdat demiryolu parçasının, Adana ilinde yapılmış bulunan şubelerin işletme hakları ile beraber bütün ticaret ve ulaştırma işlerinin Fransa Hükümetinin göstereceği bir Fransız grubuna verilmesini kabul eder. Türkiye Hükümet Meydanı Ekbez'den Çoban Beyli'ye kadar Suriye arazisinde demiryolu ile askerî ulaştırma yapacaktır.

Madde 11- İşbu anlaşma yürürlüğe girdikten sonra seçilecek bir karma komisyon Türkiye ile Suriye arasındaki gümrük işlerini düzenleyecek, bu işlem yapılıncaya kadar her iki Hükümet hareketinde serbest olacaktır.

Madde 12- Türkiye ve Suriye, Kırksuyundan hakkaniyet üzere faydalanacaklardır. Suriye Hükümeti, masrafı kendisine ait olmak üzere Fırat nehrinin Türkiye kısmından su alabilecektir.

Madde 13: Madde 8'de belirtilen hududun her iki tarafında oturan yerli ve yarı göçebe halk buradaki otlaklardan faydalanacak veya emlak, araziye sahip bulunanlar eskisi gibi haklarını kullanmaya devam edeceklerdir. Bunlar işletme ihtiyaçları için serbestçe ve hiç bir gümrük veya otlak resmi ve ne de başka bir resim vermeksizin hayvanlarını, araçlarını, tohumlarını ve bitkilerini taşıyabileceklerdir. Bunlara ait vergileri oturdukları memlekete ödemeleri kararlaştırılmıştır.

Güneyin Fransızlarca boşaltılması konusunu da Kasım Ener'den okuyalım.²⁷

"Ankara Anlaşmasının imzalanması dolayısıyla Adana'da Ermeni cemaati bir gösteriş düzenledi. Ermeniler mağaza ve dükkânlarını kapattılar. Fakat bu heyecanı Fransız askerî yönetimi önleyerek sükûneti geri getirdi. Bunun üzerine General Dufieux Hristiyanların ileri gelenlerini hükümet konağında toplayarak anlaşmanın esaslarını anlattı ve sıkıyönetim olduğunu bildirdikten sonra taşkınlıkların yapılmamasını, hiç bir bayrak asılmamasını ve kimsenin korkmasına gereklik bulunmadığını söyledi. Bu arada Paris temsilcimiz Ferit Bey Tarsus'a geldi. Yarbey Sarroust tarafından karşılanarak

²⁷ ENER, Kasım, a.g.e., s. 284-287.

beraberce Mersin'e gittiler. Orada Sarroux, Türkiye Büyük Millet Meclisinin pek adil hareket edeceğinden şüphesi bulunmadığını, boşaltma sonunda asayiş bozacak hareketlere kalkışanların Ankara Hükümetine teslim edileceğini söyledi. (15 Kasım 1920).

"General Dufieux Ankara Anlaşmasından üzgündü. Kilikya'nın Türklere Fransızlar tarafından teslimini askerlik onuruna yediremiyordu. Bu nedenle temaslardan kaçınıyor ve boşaltma sırasında bulunmak istemiyordu. Bunun için 24 Kasım 1921'de karargâhı ile beraber Adana'dan gitti ve ayrılmadan önce Fransız mezarlığını ziyaret etti. Buraya çelenk koyarken "Ey Fransız askerleri, sizlerin kanlarınızı boş yere akıttık!" diye başlayan konuşmasıyla, üzüntüsünü belirtmiş oldu.

"İşgal boyunca yaptıkları akıl ve hayale sığmayan işkenceleri dolayısıyla Ermeni komitecileri telâş içinde bulunuyorlardı. Bu hususu daha iyi açıklayabilmek için Sis Katolikosunun Paris'teki millî Ermeni delegasyonuna İskenderun'dan 29 Kasım 1921'de yazdığı mektubun metnini bildiriyoruz. Katolikos diyor ki:

"Franklen Buyyon anlaşmasından sonra Ermenilerde panik başlaması üzerine, bütün işgal bölgesindeki şehirlerin temsilcileri ile yapılan müzakerede bir karara varılmamıştır. Bunun da nedeni Kemalistler gelirse bir katliamdan korkulmasıdır. Ermenilerin nereye gideceklerini ve ne yapacaklarını düşünerek perişan olmamaları hususunu görüştük. Fakat toptan göçü Kemalistler bekliyor ve arzulamıyorlardı. Bunun için Pozantı'dan bizim din şeflerimizle görüşmek istediklerini Adana'daki ajanları ile bize bildirdiler. Adana'daki Kemalist ajanları şunlardı: Süleyman Vahit, Gergeli Ali, Müçteba Ramazanoğlu ve Mustafa Efendiler.

Bu ajanlar Adana'lı Suphi Paşa ve Belediye Reisi Mehmet Fuat Dıblan imzalarıyla şeflerimize bir mektup getirdiler. Bu mektupta Suphi Paşa ve Fuat Dıblan Bey Kelebek veya Dikili'de bizimle görüşmek istediklerini yazıyorlar ve bizi oraya davet ediyorlardı. Fransa otoriteleri bu daveti kabullenmemizi istediler. Ve temsilcilerimizin oraya gitmeleri için emirlerine araçlar verdiler. Hristiyan cemaatinden Monsinyör Elyse, Monsinyör Keklikyan, Protestan Papazı Harutionian ayrıldı. Bunlar yanlarına bir Ermeni, bir Rum ve bir de Çukur Aslan isminde Türkü (Asûri'yi) alarak 15 Kasım 1921 'de Kemalist ajanları tarafından Kelebek'e götürüldüler. Biraz sonra Kemalistler geldiler. Suphi Paşa hiç resmî bir sıfatı bulunmadığı için, Ankara Hükümeti adına konuşamayacağını bildirerek ilk kez söze başladı ve: bununla beraber bir memleket çocuğu olarak ve hemşehrilik duygusu taşımak dolayısıyla burada toplanıp görüşmeyi vazife bildiğini söyledi. Özellikle Ermenilerin kaçmalarını önlemek üzere bir karar almayı düşündüğünü ilâve etti. Sözüne devamla, Kemalist Hükümetin fevkalâde iyi ve dürüst bir hükümet olduğunu, Türk kanunlarının İslâm ve Hristiyanlara aynı şekilde tatbik olunacağını bildirdi. Delegelerden Dr. Eşref ve Dıblan Beyler de aynı şeyi tekrarladılar. Din şeflerimiz Türk-Fransız anlaşmasının Hristiyanlara hayatlarını garanti eden özel bir maddesi bulunmadığını, Türk delegasyonu da resmî bir sıfatı haiz olmadığına göre kendilerinin samimiyetine inanmakla beraber bunun bir garanti ifade edemeyeceğini

söylediler. Bununla beraber ellerinden geleni yapacaklarım vaat ile oradan ayrıldılar.

Ermeniler ise kaçmayı hızlandırdılar. Bu durum karşısında Hamit Bey ile ki, o Kemalistlerin Adana valisi idi, Muhittin Paşa ve bilhassa Albay Sarru'nun ısrarı üzerine Fransızlar 22 kasımda temsilcilerimizi Türk delegeleri ile bu sefer Yenice'de bir görüşmeye davet ettiler. Aynı gün Franklen Buyyon, Tarsus ve Mersin temsilcileri olduğu hâlde yanındakiler ile oraya geldi. Onun başkanlığında toplantı yapıldı. Hamit Bey ve yeni Fransız Konsolosu Laporte bu görüşmeye katıldılar. Yine aynı sözler söylendi ve Ermenilerin gitmemeleri için ısrar edildi.

23 Kasım'da Franklen Buyyon din şeflerimizi hususi olarak kendi evine (Eski İstasyonda) çağırdı ve onlara: "Kemalist Hükümetin çok iyi niyet beslediğini ve bütün haklarımızı koruyacağını söyledi ise de bunun da resmi bir garantisi yoktu. Bu sebeple Hristiyan (Ermeni-Asuri) halk ümidini keserek her türlü araçlardan faydalanmak suretiyle limanlara kaçtılar. Adana'da yalnız memurlar ve hastalar kaldı. Okullar kapandı. Ermenilere yardımcı olamadığımız için General Dufieux aracılığı ile General Guro'ya bir telgraf yollandı. Yetimlerin, hastaların Fransızlar tarafından naklini ve diğerlerinin Dört Yol'dan İskenderun'a taşınmasını istedik. Bizim Halep'e yollanmamızı rica ettik.

23 Kasım'da General Dufieux'dan cevap aldık. Kendisi 25 Kasım günü gitmemiz için hazırlıklarımızı tamamlamamızı ve bizimle görüşeceğini bildiriyordu. 29 Kasım 1921'de Franklen Buyyon Fransız Konsolosunu İskenderun'a gönderdi. Konsolos bizimle uzun bir görüşme yaptı. Bu konuşmanın özeti şu idi: Gelecek olan Hükümet adil olacak ve azınlıkların menfaatlerini koruyacaktır. Bunun için göç edenleri sefaletten ve mülklerini tehlikeye düşürmekten kurtarmak lazımdır. Bu sebeple gidenler geri dönsünler. Sizin buradan ayrılmak istemeniz Ermeni halk arasında Türk-Fransız Hükümetine karşı olan güveni kırar. Aynı zamanda bu hareketiniz Fransa'ya sadakatsizlik sayılır. Kilikya'da Fransızlar sizler için 5.000 evladını toprağa verdi, dedi. Ve Hamit Beyin dürüstlüğünden söz etti. Konsolos Mösyö Laport'ın bu sözlerine karşılık: Evet Hamit Bey Diyarbakır'da iken gerçekten çok dürüst davranmıştır. Kendisini biliyor ve güveniyorum. Fakat bir adamın şahsına itimat edilerek Hristiyanların hayatı tehlikeye atılamaz. Fransızların bize yaptıklarını takdirle anarız. Ama buna karşılık 30 bin Ermeni de mütarekeden beri Fransızlar için ölmüşlerdir, cevabını verdim ve bahsi kapadım. (Katolikos, Adana'dan 25 Kasım 1921'de İskenderun'a gitmiştir).

"Yukarıdaki düşünceler dikkatle incelenirse görülür ki, verilen bütün sözlere, vaatlere rağmen Ermenilerin toptan kaçması, daha önce belirttiğimiz veçhile komitecilerin, Gamavorlarının yaptıkları sayısız cinayetlerden korktukları için olmuştur. Nitekim Rumlar böyle bir şeye pek karışmadıklarından Yahudi azınlıklar gibi kalmışlardır. Bu arada, general Guro da, Dufieux vasıtasıyla Ermenilere mesaj göndermiş ve onların Türk adaletine güvenmelerini bildirerek Adana'da kalmalarını tavsiye etmiştir."

1 Aralık 1921 Çarşamba günü Adana'da Fransızlarla devir teslim merasimi yapıldı ve cephe kapandı.